

Kállay Géza:

Sponte sua: *spontán értelemképződés*
és narratív-drámái önazonosság

Tengelyi László *Élettörténet és sorseseemény*¹ és *Tapasztalat és kifejezés*² című könyveiben a főként Husserlre, Merleau-Pontyra és követőire alapozó fenomenológia diakritikus módszerével a jelenségeket a tudatban (és először nem például a nyelvben, vagy az *iti-létben* /*Dasein*!) kívánja megragadni és értelmezni. Az értelmezett jelenség az *élmény* terminust kapja. Az uralhatatlan, spontán – *sponte sua* – értelemképződésnek Tengelyi a *tapasztalat* elnevezést adja. A tapasztalat révén valami új keletkezik a tudatban. „Ez az újdonság” – írja Tengelyi – „előreláthatatlan módon, megelőző várakozásainkat keresztülhúzva támad”, „mindenkor a meglepő, a váratlan, az előreláthatatlan lehetőségét hordozza magában”.³ A tapasztalat ebben az értelmezésben tehát hirtelen fordulat, nem-várt (sors)eseemény, amelyről a tudat – első hallásra különös módon – „nem tud”: a tudat „lepődik meg leginkább”. Tengelyi a Boros Gábor által szerkesztett *Filozófia* című kötetben, az „Új fenomenológia Franciaországban” című fejezetben a 20.-21. század fordulóján bekövetkezett fenomenológiai irányváltás legfontosabb mozzanataként annak a tapasztalatban megjelenő *értelmi többlet*nek a vizsgálatát jelöli meg, amely visszavezethetetlen az értelemadó tudat teljességtényére.⁴ Sőt, amikor *A bűn mint sorseseemény*ben Tengelyi a

¹ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998. Továbbiakban: *Élettörténet*.

² Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2007. Továbbiakban: *Tapasztalat*.

³ *Tapasztalat*, 345.

⁴ „Leszögezhetjük, hogy a kortárs francia fenomenológusok [elsősorban Richir, Henry és Marion] a fenomént olyan *esemény*ként fogják fel, amellyel *valami új tör be a tudatba*. Az 'értelemképződés', 'értelemhatás', és az 'önkinyilatkoztatás' szavak közötti különbségek ellenére a fenomén fogalmának újraalkotása a mai fenomenológiai gondolkodás alaptendenciájának tekinthető.” Tengelyi László: „Új fenomenológia Franciaországban”. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, (1346-1371), 1356, a kiemelések eredetiek.

bűn fogalmának kulcs-mozzanataként a hirtelen, meghökkentően feltörő *ellentmondást* jelöli meg, ami *sorsfordulatot* eredményez, ilyen „spontán”, meghökkentő tapasztalati értelmet ismer föl.⁵ Ezért úgy tűnik, Tengelyi ezt a fenomenológiai *fordulatot* voltaképpen már 1993-ban, a *Bűn*-könyv megjelenésekor megtette; filozófiai módszerének egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – rendező, jelenségcsoportosító, gondolatstruktúrákat képző elve tehát a tapasztalat meglepő, váratlan önmagában értelemadó fordulata, amelyről a tudat mintegy ’utólag értesül’.

A spontán értelemképződés jelenségét *különösnek* neveztem, és valóban fontos kérdés, miért van szükség valami olyasminnek a feltételezésére, amelyről keletkezésekor a definíció értelmében nem tudhatunk, mert sem a reflexióban, sem a nyelv segítségével nem férünk hozzá. Tengelyi maga is hangsúlyozza: „Emberi lények életében kifejezés, nyelv és fogalom nélküli tapasztalat nem fordul elő”.⁶ Afelől sincs kétség, hogy – mint Tengelyi írja – „utólag mégis könnyűszerrel rábukkanhatunk az újonnan keletkező értelem előhírnökeire”, az „újonnan feltáruló értelmet előhírnökei, előjelei és előlegeződései olyan utalásösszefüggésbe ágyazzák be, amely utólag értelemrögzítés támpontjául szolgálhat”.⁷ Azonban az újnak valóban *újnak* kell lennie és maradnia. Különleges helyzet áll elő, mert az igazán új nem tagozódik be maradéktalanul az értelemadás folyamatába. Az értelemadás a kiterítés, az *Auslegung*: itt a reflexió uralni kívánja a jelentéseket, és már ismert fogalmak alá rendeződik, illetőleg a megszokott fogalomképzés analógiájára körbejárható, többé-kevésbé megragadható, definiálható fogalmakat hoz létre. Azonban – mint ezt Tengelyi kiemeli – a „magától képződő értelem [...] azért képes élettörténetünkben olykor valósággal új kezdetet teremteni, mert abban a pillanatban, amikor felszínre tör, mindig tartalmaz még olyan értelemkezdeményeket is, amelyek az utóbb fellelt utalásösszefüggésbe nem illeszkednek bele, és ezért a visszatekintő értelemrögzí-

⁵ Magát a bűn Tengelyi-féle meghatározását idézem fel: „*A bűn sorsesemény; olyan tett tehát, amely sorsfordulatot idéz föl, és már maga is sorsszerűen játszódik le; e tett során a cselekvő a rosszat, melyet – ’eredendő szétválástásként’, avagy ’eredendő megfordításként’ – a ’sorsösszefüggésben’ készen talál, szabadságának erejével és felelőségének terhére úgy tartja fenn, alakítja át vagy tetezi meg, hogy ezáltal önmagával szembekerül, miközben ebben az eleve meglévő, végül azonban nyíltan is föltörő ellentmondásban kényszerűen ’saját sorsára’ ismer*”. Tengelyi László: *A bűn mint sorsesemény*. Budapest, Atlantisz, 1992, 259, a könyvben is végig dőlt betűvel.

⁶ *Tapasztalat* 347.

⁷ *Élettörténet* 38.

tésnek végül is áldozatul esnek: kiszorulnak azokból a módosított történetekből, amelyekkel a bekövetkezett fordulatról megkísérlünk számot adni magunknak”.⁸

Talán szemléletileg segít, ha felidézzük Paul Ricoeur gondolatait a metaforizálódás és szimbólummá alakulás közben képződő jelentésteöbbletről, valamint Wittgensteinnak azt a metaforáját, hogy egy csészére akár egy gallon vizet is rátölthetnek, akkor sem lesz képes többet befogadni, mint a csésze eleve adott űrtartalma. Ricoeur a jelentés túladásról, túlcsoportulásról beszél: *surplus of meaning*. Azaz a jelentések kiterjedése során mindig marad valami, amiről természeténél fogva pontosan számot adni nem tudunk, és mégis hat ránk. Nem annyira a tudatunkat, gondolkodásunkat befolyásolja, mint inkább a másokhoz és a világhoz való általános viszonyunkat. Közvetlen fogalmakban megragadhatatlan magatartásunkat: *ahogyan* vagyunk (being *as*) vonja hatása alá.⁹ Wittgenstein pedig 1929-ben etikáról tartott előadásában annak összefüggésében használja metaforáját, hogy amennyiben a világ tág értelemben vett jelenségeit (ide értve belső világunkra vonatkozó reflexióinakat is) tényállásokat rögzítő fogalmi-szerkezeti „csészékbe” öntjük, minden ki fog maradni (és szét fog folyni), ami által arról tudnánk beszélni, hogy minek mi az értéke és jelentősége az életünkben.¹⁰ Mind Ricoeur, mind Wittgenstein esetében arról van szó: egy már meglévő sémából, formából, szép kerek fogalomból valami mindig ki fog türemkedni, ki fog csordulni, csorogni.

⁸ *Élettörténet* 38-39.

⁹ Ez a gondolat Ricoeur legtöbb hermeneutikai tárgyú írásában felbukkan, egyik tömör megfogalmazására nézve lásd: Paul Ricoeur: „Metaphor and the Main Problem of Hermeneutics”. In: Charles E. Reagan-David Stewart (szerk.): *The Philosophy of Paul Ricoeur. An Anthology of His Work*. Boston, Beacon Press, 1978, 134-148.

¹⁰ „Our words used as we use them in science, are vessels capable only of containing and conveying meaning and sense, *natural* meaning and sense. Ethics, if it is anything, is supernatural and our words will only express facts; as a teacup will only hold a teacup full of water [even] if I were to pour out a gallon over it.” (A természettudományokban használatos szavaink edények, amelyek csak arra képesek, hogy jelentést és értelmet tartsanak és közvetítsenek, *természetes* jelentést és értelmet. Az etika, bármi is legyen ez, természetfölötti, miközben a szavaink csak tényeket tudnak kifejezni; ahogy egy teáscsésze akkor is csak egyetlen teáscsészényi vizet lesz képes befogadni, ha egy gallon [kb. 4,5 liter] vizet töltenék is rá). Ludwig Wittgenstein: „A Lecture on Ethics”. In *Uő.: Philosophical Occasions 1912-1951*. Szerk. James Klagge and Alfred Nordmann, Indiana and Cambridge, Hackett Publishing Company, 1993 (36-44), 40, ahol másképpen nem jelzem, a fordítás az enyém.

Tengelyi László azon izgalmas filozófusok közé tartozik, akik szerint az új jelentés a fogalmak peremvidékein, a fogalmakat körülvevő, derengő holdudvarban képződik, Merleau-Ponty kifejezésével élve a „vad tartományban”.¹¹ Szó sincs azonban arról, hogy a másik végletbe esnénk, és tagadnánk, hogy lennének megragadható, sőt definiálható fogalmaink (pl. olyan szabatosan meghatározott fogalmaink, amelyeket a logika használ). Ahogy Tengelyi írja, a ki nem fejezhető értelemtöbbletnek „kontrasztértéke”, „diakritikai meghatározottsága” van, azaz csupán a „nyelvi és fogalmi jelentésekhez képest”¹² létezik, hiszen már pusztán felismeréséhez rászorul a nyelvi és fogalmi jelentésekre. A *Filozófiai Vizsgálódások* Wittgensteinjával szólva az új jelentés új játékszabályt követel,¹³ de szükségképpen marad értelmetlen, azaz a rendszeren kívüli, ha az új szabályt nem a már ismert, szokásként gyakorolt, sőt valamely jól begyakorolt praxisunk analógiájára hozzuk létre és fogadjuk be; ott, ahol már úgy érezzük: mint a nyelvközösség tagjai, viszonylagos biztonsággal mozgunk a jelentések között. Ugyanakkor – Stanley Cavell szavaival élve – Wittgenstein „nyitott marad a fenyegető kételyre” („Wittgenstein remains open to the threat of skepticism”),¹⁴ hiszen arról is tudunk, hogy a már megszokottba gyömöszölés, azaz az értelmezés, értelemadás közben valami kimaradt, valami a peremeken kitüremkedett, bár roppant nehéz pontosan megragadni, megfogalmazni, *mi az*, és ez joggal tölt el minket kétségekkel.

Figyelemreméltó, hogy Tengelyi olyan roppant súlyos kérdéshez érkezik, amely, úgy tűnik, végigkíséri a nyugati filozófia történetét. Ez a súlyos kérdés

¹¹ Már Tengelyi László angol nyelven megjelent könyvének címében – *The Wild Region in Life-History* – a *wild (sauvage) region* Merleau-Ponty „vad tartomány” kifejezését visszhangozza, Vö.: László Tengelyi: *The Wild Region in Life-History*. Transl. from the German by Géza Kállay and the Author. Evanston, Illinois, Northwestern University Press, 2004, lásd: különösen 101-106, valamint Tengelyi: *Élettörténei*, 125-134.

¹² *Tapasztalati*, 347.

¹³ Vö. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin, második javított kiadás, Budapest, Atlantisz, 1998, 30-31 (§§ 23-24). Továbbiakban: *Vizsgálódások*.

¹⁴ „One misses the drive of Wittgenstein if one is not [...] sufficiently open to the threat of skepticism (i.e. to the skeptic in oneself); or if one takes Wittgenstein [...] to deny the truth of skepticism.” (Elvétjük Wittgenstein filozófiának főodrát, ha nem vagyunk elég nyitottak a kétely fenyegetésére (azaz a bennünk lakó kétkedőre), vagy ha Wittgensteint úgy értelmezzük, hogy tagadja a kétely igazságát). Stanley Cavell: *The Claim of Reason. Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy*. Oxford, Oxford University Press, 1979, 47.

különbség és azonosság viszonya és határa. Ha igaz, hogy minden változik és szüntelenül, feltartóztathatatlanul átalakulóban van (el-különböződik önmagától), megállapítható-e bármi megfogható, szilárd, visszatérő és maradandó a világ jelenségeiről? A kérdésnek Hérakleitosszal kezdődően lenyűgöző története van, de most természetesen nem erről van szó. A tapasztalatban felvillanó új értelem a tudattól idegen; kívülről ékezik, és – mint Tengelyi Husserlre hivatkozva mondja – „atematikus”,¹⁵ tehát úgy értelmes, hogy mintegy „ez az értelem már lát minket, de mi még nem látjuk”. Tengelyi atematikus tapasztalati értelem és tematizáló, birtokba vevő kifejezésértelem viszonyát egy-egy párhuzamosan képződő *mint*-struktúrában ábrázolja. „Egyedi látványok egész sokasága úgy értelmeződhet a tapasztalatban, *mint* egyazon tárgy megannyi képe vagy alakja: az 'egyazon' szó eközben atematikus azonosságra utal. Kifejezetté ez az önmagában a kifejezést még nélkülöző azonosság azáltal válik, hogy alkalmazzuk rá az azonosság fogalmilag rögzített (meta-)kategóriáját. Ha például az egyedi látványokat fogalmilag azonosítjuk, és *mint* egy meghatározott kastélyt fogjuk fel őket, akkor ezzel a *mint*-tel már kategoriálisan rögzített azonosságot fejezünk ki. Ez szolgál alapul a legegyszerűbb ítélet, például a következő kijelentés számára: 'Ez kastély'”.¹⁶

Ez a párhuzamos *mint*-struktúra a történetmondás (elbeszélés, narratíva, „kiterítés”) egy lehetséges modellje is lehet, hiszen az értelemadás, értelemtulajdonítás gyakran egy történetben lehetséges számunkra, legyen az a történet bármilyen rövid és egyszerű is. Ezért kapcsolódik össze szervesen és megvilágító erővel – Tengelyinél éppúgy, mint Ricœurnél vagy McIntyre-nél, akikre Tengelyi gyakran hivatkozik is¹⁷ – tapasztalat (azaz spontán értelemképződés), élmény (azaz értelmezett jelenség) és identitás (személyes önazonosság). Hiszen tapasztalatból élmény mibennünk, mondhatni a „mi kedvünkért” válik. Tapasztalat és élmény drámai viadalának küzdőtere pedig identitásképződésünk egyik legfontosabb – ha nem is kizárólagos – terepe. A *mint*-struktúrák képződését, azaz spontán értelemképződés (tapasztalat) és tematikus értelemadás diakritikus feszültségét Shakespeare *Macbeth*jének történetmodelljén át mutatom be.¹⁸ Ha

¹⁵ *Tapasztalat*, 347.

¹⁶ *Tapasztalat*, 348.

¹⁷ Pl. *Élettörténei*, 16-24.

¹⁸ A *Macbeth* magyar szövegét az alábbi kiadás alapján idézem: William Shakespeare: *Macbeth*. Fordította, jegyzetekkel és bevezetővel ellátta: Kállay Géza. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 2014. Továbbiakban: *Macbeth*-Kállay. Az angol szöveget pedig: William Shakespeare: *Macbeth*, Updated Edition, The New Cambridge Shakespeare,

az értelemképződést és az értelemadást a dráma segítségével valóban „dramatizáljuk”, például különböző szerepeknek feleltetjük meg, akkor igen személetes kép (valóságos „csatátér”) bontakozik ki, és a darab szövegének megértéséhez is közelebb juthatunk.

A tapasztalatban felvillanó új értelem – mint mondtam – kívülről ékezik, és „atematikus”, tehát úgy értelmes, hogy úgyszólván „már lát minket, de mi még nem látjuk”. Ezt a szerepet a *Macbeth*-ben a boszorkányokra (helyesebben: Vészlényekre) oszthatjuk.¹⁹ A darab legelső jelenetében ők már látják Macbethet:

ELSŐ BOSZORKÁNY: És hol a hely?

MÁSODIK BOSZORKÁNY: A mezőn.

HARMADIK BOSZORKÁNY: Megyünk, s Macbeth odajön.

(1.1. 6-8)

Azonban csak a harmadik jelenetben állnak Macbeth (és barátja, Banquo) elé és köszöntik, a szakirodalomban általában „próféciáknak” nevezett szavakkal:

ELSŐ BOSZORKÁNY: Éljen Macbeth, üdv neked, Glamis thánja!

MÁSODIK BOSZORKÁNY: Éljen Macbeth, üdv neked, Cawdor thánja!

HARMADIK BOSZORKÁNY: Éljen Macbeth, a későbbi király! (1.3. 45-47)

A köszöntéseknek (tulajdonképpen a második kettőnek) valóban van jövőre vonatkozó értelme (és kétségtelenül Banquo néhány sorral lejjebb „kedvező *jóslatok*”-nak [„great prediction”, 1.3. 53] mondja őket), de valójában nevek, amelyekre Bertrand Russell azt mondaná, hogy „meghatározott leírásokat”

szerk. A. R. Braunmuller, Cambridge, Cambridge University Press, 2013. Továbbiakban: *Macbeth*-Braunmuller.

¹⁹ Az angol szöveg a három boszorkányra a megszólalásokat jelölő nevek esetében utal „boszorkány”-ként (*witch*), a többi szereplő hol *weird* [sic!], hol *wayward*, ill. *weyward sister*-eknek nevezi őket. A *weird* Shakespeare korában jelentett „végzetes”-t (ma a *weird* értelme inkább „különös”), a *waleyward* lehet a *weird* írásváltozata, de jelenthet „kiszámíthatatlan”-t, sőt, „hóbortos”-t is. A három nővér értelmezése tehát az egyik legnehezebb feladat, és Szabó Lőrinc „vészbánya”-ja helyett azért fordítottam őket „vészlények”-nek, mert a *banya* rögtön eldönti róluk, hogy nők, holott például szakálluk is van, s a *vészlény* talán jobban érzékelteti a velük kapcsolatos sokértelműséget. Bővebben *Macbeth*-Kállay, 22-24.

tartalmaznak, csak éppen a Vészlények nem a „jelenlegi francia királyról” beszélnek (aki kopasz),²⁰ hanem „a leendő skót királyról”, aki Macbeth. Macbeth már Glamis thánja (kb.: „grófja, hűbérura”), ezt a címet (természetesen a birtokokkal) az apjától örökölte. Nem tudhatja, hogy közben az elfogott (sőt, általa a csatában legyőzött) Cawdort a jelenlegi skót király, Duncan halálra ítélte, és hamarosan kivégzik, címét és birtokait pedig ő, Macbeth örökli. Az pedig végképp a tudatához kívülről érkező újdonság, hogy: „All hail Macbeth, *that shalt be king hereafter*” (1.3. 47 – az én kiemelésem, K.G.), szó szerint: „Minden köszöntse és ünnepelje Macbethet, aki bizonyára király fog lenni ezután”. A Duncan táborából érkező Ross és Angus már tényként közlik Macbeth-tel, hogy Cawdor thánja lett:

ROSS:

S egy még nagyobb méltóság
Bizonyítékként parancsolta,
Köszöntselek most úgy mint Cawdor thánját,
Úgyhogy: üdv neked nemes thán,
Kérdemted. (1.3. 102-105)

Ha a thánságra vonatkozó, a Vészlények által vizionált kép bevált, akkor be fog-e válni a királyságra vonatkozó megnevezés: ez az analógiára támaszkodó kérdés egy „vad tartományban” egyszerre vágyott és rettegett tartalomnak ad helyet:

MACBETH: [*Féltre*]

Elhangzott két igazság,
Királydrámában termékeny prologus,
Ha alakul az első felvonás.
Köszönöm, uraim. –
[*Féltre*]
Hogy ez a történet a földön túlról indul,
Lehet, hogy jó, de hozhat bajt is.
Ha bajt hoz, mért vagyok biztos a sikeremben?
Mért lett igaz? Cawdor thánja vagyok.
Ha jó, mért engedek a sejtetésnek,

²⁰ Vö.: Russell klasszikus cikkével: Bertrand Russell: „A denotálásról”. In: Irving M. Copi-James A. Gould (szerk.): *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*, Budapest, Gondolat, 1985, 143-166.

A rémképnek, melytől a hajam égnek áll,
Békés szívem bordáimon dörömböl:
Ez nem természetes! A félelem itt és most
Nem annyi, mint az ábrázolt szörnyűség,
A gondolat csak képzeli még, hogy öl,
De úgy rázza létem állványzatát,
Hogy a cselekvés elméletekbe fullad,
És van a semmi, és az sincs, ami van. (1.3. 125-141)

A monológban a *sponte sua* képződő jelentés értelmezése zajlik; még alakatlan, s a később kibontakozó történet szempontjából értelmetlen, atomikus összevisszaság, amely csupán iszonyú hatásában létezik. Macbeth „rémkép”-nek (*horrid image*) nevezi, amelytől „a haj égnek áll”, „a szív a bordákon dörömböl”, illetve „ábrázolt szörnyűség”-nek (*horrible imaginings*), ami rosszabb, mint jelenlegi rettegés. Azonban kétségtelenül az élet egészét alapjaiban érintő sorsfordulat: magát „a lét állványzatát rázza” (*Shakes so my single state of man*).²¹ Sorsfordító: úgy tűnik, a magától képződő, a darabban a Vészlények által képviselt új arra jó, hogy minden eddigit újrarendezzen, más megvilágításba helyezzen.

Macbeth tragédiáját Tengelyi elméletének fényében talán értelmezhetjük úgy, hogy a darab során Macbeth voltaképpen ennek a spontánul képződő, hirtelen, kívülről támadó jelenésnek az értelmezésére, elhelyezésére, „kiterítésére” törekszik, miközben a darab valamiképpen a Vészlények irányítása alatt álló, tényleges cselekménye ezzel állandó, folyamatos veszteségeket felvonultató feszültségben bontakozik ki. A korabeli drámai konvenció pedig lehetővé teszi, hogy a sűrűn jelentkező monológok révén Macbeth elméjébe lássunk, s ezt színházi közönségként, egy harmadik tudatból összehasonlítsuk a kívülről – Macbeth szerint a „természetfölöttiből”, a „földön túlról” („Hogy ez a történet a földön túlról indul...” 1.3. 129)²² – támadó Vészlények „spontán jelentésével”. Tengelyi kategóriarendszerében gondolkodva, a Vészlények szállítják

²¹ Braunmuller a roppant nehezen értelmezhető *single state (of man)* értelmeit így adja meg: *unitary condition*, 'egységes állapot', *singular existence*, 'egyedi, egyéni lét', *weak condition*, 'gyenge állapot'. Vö.: *Macbeth*-Barunmuller 133. Elsősorban a második értelmezési lehetőség miatt mertem így fordítani a szöveget.

²² *This supernatural soliciting*, szó szerint: 'természetfeletti ösztönzés, felbujtás, bátorítás'.

Macbeth számára a tapasztalatot, amelyet Macbeth kétségbeesetten próbál élményre fordítani.

Sok vita zajlott arról – a darab etikai és ontológiai-tragikus-metafizikai vonatkozásait vizsgálva –, vajon a Vészlények a Sorsformáló északi Nornokhoz, talán a görög Párkákhhoz hasonló lények, akik fátum-szerűen határozzák meg Macbeth útját, vagy csupán bolond öregasszonyok, esetleg Macbeth és Banquo elméjének kivételései, egyéni ambícióknak öngerjesztett képei, amelyek nem függesztik fel a Szabad Akaratot.²³ Az én olvasatomban a *Macbeth* épp attól tragédia, hogy a lehetőségek mindvégig eldönthetetlenek, ezért az utolsó pillanatig Macbeth számára sem egyértelmű, mi az, amit ő akart, s mi az, amire – megtévesztő jóslatokkal, utalásokkal – rávették, rávezették. Hiszen Macbeth másnak sem ad hangot, mint annak, hogy a birtokba vett jelentés mentén újabb és újabb jelentések türemkednek ki. De akárhogy is gyömöszöli Macbeth a tapasztalatot az élménybe, valami mindig kimarad: a Vészbanyákkal folytatott beszélgetésből kiderült, hogy nem az ő (ti. Macbeth), hanem Banquo utódai kerülnek trónra: meg kell tehát öletni Banquót és fiát, Fleance-t. Macduff Duncan és Banquo halála körül szaglászik, gyanakszik, csapatot gyűjt: meg kell öletni a feleségét és gyerekeit. De ez a szörnyű versenyfutás a Vészbanyák értelmeivel sem hoz eredményt: az ő *mint*-struktúrájuk állandóan szétveti Macbeth *mint*-struktúráját; ezt Macbeth pontosan meg is fogalmazza a darab végén:

Az elszántságom gyanakvásba fordul;
Elcsúszott valami: a látomás
Lidérce úgy volt kétértelmű, hogy igazat
Mondott: ezzel hazudott.

„Hogy igazat mondott: ezzel hazudott” (*They lie like truth*), szó szerint: „úgy hazudnak, mint az igazság”. Macbeth – olvasatom szerint – azért tragikus karakter, mert végkövetkeztetése az, hogy nincs olyan narratíva „mese”, „cselekmény” többé, amely értelmezni tudná, ki volt ő; a drámai-narratív identitás darabokra hull:

Az élet csupán sétáló árny, egy nyavalyás
Színész, egy órát teszi-veszi magát fönn

²³ Vö.: *Macbeth*-Barunmuller 29-43.

A színpadon és elhallgat. Egy gyagyás
Meséje, hang és téboly,
És nem szól semmiről.

Természetesen a narratív műfajokban is bőven akad drámai fordulat. Tengelyi László könyvei tele vannak remek, tüzetes elemzésekkel, amelyek irodalmi szövegben, elsősorban Proust és Thomas Mann regényeiben vizsgálják tapasztalat, élmény idő és identitás viszonyát.²⁴ A *Tapasztalat és kifejezés* című könyvben még a *Macbeth*re is történik utalás. Amikor arról van szó, mit jelent egyéni-
leg átélni egy bizonyos cselekedethez kötődő tapasztalatot, hogy „mit is jelent a leszűrődő közös tapasztalat” egy ember „semmihez sem hasonló, egyedí esetére alkalmazva”, akkor mondja Tengelyi: „Így szerzi meg Macbeth Banquo szellemével szembesülve, hogy mit is jelent – nem általában, hanem az ő esetében – megölni egy embert”.²⁵ Túl azon, hogy ezt a tapasztalatot Macbeth valószínűleg már Duncan megölésekor mélyen átéli (és éppen azon keresztül, hogy bármennyire szörnyű dolgot követett is el, *semmi sem történt*: a világ közömbösen megy tovább a maga útján),²⁶ számomra úgy tűnik, Tengelyi itt a drámát inkább elbeszélésként értelmezi. Természetesen – ahogy a narratívában bőven van drámai fordulat – úgy a drámák többségének van cselekménye, meseszövése, Arisztotelésszel szólva *mythos*-sza; az angol itt a roppant kifejező *plot* szót használja, ami nemcsak „cselekmény”-t, hanem „(meg)tervezés”-t, „kitervelés”-t, sőt, „összeesküvés”-t is jelenthet. Azonban Ricoeur *Idő és narratíva* című könyvében is megfigyelhető, mennyire nem tesz különbséget narratív és drámai műnem, ill. műfajok között; ennek egyik igen szembeszökő bizonyítéka, hogy Ricoeur narráció-elmélete egyik alappillérenek minden további nélkül Arisztotelész *Poétikáját* teszi meg, holott a *Poétika* zöme a tragédiáról szól, ami mégiscsak drámai műfaj. Igaz, maga Arisztotelész sem szentel sok figyelmet annak, hogy a vizsgált darabokat előadásra szánták, sőt, a versengés, az *agathón* kereté-

²⁴ Vö. pl.: *Élettörténet* 28-40; *Tapasztalat* 297-343.

²⁵ *Tapasztalat* 275.

²⁶ Emmanuel Lévinas értelmezésében találkozik Macbeth először a *semmi*vel, a *nem-lét*tel olyan módon, hogy Duncan meggyilkolása után minden olyan, mintha „mi sem történt volna”; csak a sötét van, az éjszaka; mostantól az *insomnia*, az örök virrasztás; az *il y a*: a személytelen üres rettenete. Vö.: Emmanuel Lévinas: *Le temps et l'autre*. In Uő.: *Le Choix, Le Monde, L'Existence*, szerk. Jean Whal, Grenoble-Paris, Arthaud, 1948, 25-96.

ben elő is adták, sok ezer néző előtt.²⁷ Fő tézisésem az, hogy épp Tengelyi fő tételit erősíti az, ha a *Macbeth* esetében az új fordulatot hozó tapasztalatot a Vész-lényekben mint metaforákban látjuk.

Két okból is. Fény derül arra, hogy míg az élmény megfogalmazása, kifejezése valóban kiterítés, elbeszélés, addig a tapasztalat tényleg spontán értelemképződés, önmagának elég, önmaga által végrehajtott, *performatív* mozzanat. A tapasztalat, aminek értelmét a tudat nem birtokolja, *megtörténik* a tudatban és a tudattal; ez a mediális, azaz önmagukban végbemenő, a történésben lezáruló mozzanatos, inchoatívnak is nevezett igékkel érzékeltethető: pl. *az ég elsötétült, a csésze eltört, az ajtó becsukódott*. A performativitás abban az értelemben mediális, hogy nem magyaráz, hanem egyszerűen előad, eljátszik egy tartalmat. Ezt természetesen akarattal teszi, cselekvőként, de a jelentést sokkal inkább felmutatja, felvillantja, hagyja magán keresztül érvényre jutni; nem kiteríti vagy elbeszéli, vagy elmondja, hanem megteszi; olyat tesz, ami jelként még nyitott, azaz helyzetételre, magyarázatra, egy összefüggésrendszerbe való beillesztésre szorul. J. L. Austin, a beszédaktus elmélet „atyja” a performatív megnyilatkozásokat a leíró, megállapító kifejezésekkel állítja szembe. Ha azt mondom valakinek, hogy „én, most elveszek téged feleségül”, nem leírok egy esküvőt, hanem feleségül veszem az illetőt, *cselekszem*, valamit elvégzek a szavaimmal.²⁸ Vagy gondoljunk Estragon kérdésre a *Godot*-ban. Vladimir a felől érdeklődik, mi csinál Estragon. Mire Estragon: „Nem látod? Húzom le a cipőmet. Veled ez még sohasem fordult elő?”²⁹ Az angol változat itt a *happen to you* kifejezést használja: *Has it never happen to you? – „Ez még sohasem történt meg veled?”*³⁰ Estragon mediálisan ábrázolja azt, ami egyben performatív (hiszen épp húzza le a cipőjét), s a megfogalmazásra felfigyelünk, mert általában a cipőlehúzás nem

²⁷ Vö.: Paul Ricœur: „Emplotment: A Reading of Aristotle’s Poetics” In Uő.: *Time and Narrative*, Volume I, Transl. by Kathleen McLaughlin and David Pellauer, Chicago, The University of Chicago Press, 1984, 31-51.

²⁸ Vö.: John L. Austin: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, különösen 32-37.

²⁹ Samuel Beckett: *Godot-t várva*. Ford. Beke Zsolt, Csimár Péter, Donáti Flóra, Gunyecz Laura, Kállay Eszter, Márkos Éva, Sors Mihály, Szalai Bianka, Szatmári Zsófia, Tordai Vera. A fordítócsoport vezetője: Horváth Ágnes), *Színház*, 2015, március, Drámamelléklet, (1-24), 2. http://old.szinhaz.net/index.php?option=com_docman&Itemid=14&limitstart=10 (elérve 2017, március 10).

³⁰ Samuel Beckett: *Waiting for Godot*. In: Uő.: *The Complete Dramatic Works*, London és Boston, Faber and Faber Limited, 1986, (7-88), 8.

történik velünk, hanem egyszerűen és aktívan lehúzzuk a cipőnket. Az értelemképződés ugyanúgy történik velük, mint Estragonnal a cipőlevétel; a *spontán* ezt is tartalmazza. És ha a drámára olyan műfajként tekintünk, amelyet performálásra (elő-*adásra*) szántak, akkor a tapasztalat spontán, hirtelen, mozzanatos, reflexió-nélküli jellege még jobban kidomborodik. *Miközben* a színpadon van és előad, a színésznek nincs alkalma reflektálni arra, amit csinál; ha mégis megteszi, lelassul, sőt a szövegébe is belegabalyodhat.

Van egy másik ok is, ami miatt a drámai műfajok vizsgálata megítélésem szerint jobban támogatja Tengelyi elméletét, mintha csupán narratív műfajokat veszünk figyelembe. Ha a drámát oda képzeljük, ahová való, azaz színpadra, vagy már a színházban ülünk és a kívülről ható tapasztalat a Vészlányeken át színpadi valóságként, a szemünk láttára támad rá Macbeth értelmező tudatára, akkor még jobban megérthetjük, mit jelent valóban egy drámai fordulat előidézőjének tekinteni a spontánul képződő jelentést. A spontaneitáshoz ugyanis ekkor hozzájárul az a tény, hogy bár tudhatjuk a *Macbethet* betéve, és pontosan tudhatjuk a végét, az előadás közvetlensége és folyamatos, előttünk kibontakozó jelen ideje miatt egy szigorú értelemben mégsem tudhatjuk, mi fog történni a következő pillanatban. A drámai jelen át van adva annak az esetlegességnek, ami általában a jövőből jelenné váló időtapasztalatunkat sohasem szűnik meg kísérni. Ezért drukkolhatunk titokban, a színpadot figyelve, hogy egy darabnak mégse az legyen a vége, ami; az előre tudott vég a színpadi jelenben mégiscsak, habár ideiglenesen is, de felfüggesztődik.

Ha most megfordítjuk a viszonyokat, és a narratíva felől keressük dráma és narratíva különbségét, akkor annak az egyszeri drámaírónak az esete juthat eszünkbe, aki regényét akarta átírni drámává, és ilyen rendezői utasításokat adott: „*Julcsi be. Gyereket vár, de nem tud róla*”. Ami az „omnipotens” „mindentudó” narrációban lehetséges, mert az elbeszélő felülről, egy „isteni” nézőpontból ábrázolja szereplőit, és ezért tudhat olyanról, amiről a szereplő nem, az a színpadon megjeleníthetetlen: nincs az a kiváló színésznő, aki képes lenne eljátszani, hogy terhes, *de nem tud róla*.

Ez a belátás azonban irányt mutathat abban a tekintetben, hogy miképp lehetne – természetesen sok lehetőség közül egyként – kiterjeszteni Tengelyi László kutatásait. Egyrészt a drámai fordulat vizsgálatához pontos különbséget kellene tenni dráma és elbeszélés között, kihasználva a dráma másságát, nevezetesen drámaiságát. Másrészt olyan narratív eleméletekkel kellene egybevetni, amelyek kifejezetten irodalmi berkekben születtek – gondolok itt Sklovszkij,

Genette, Greimas és Bahtyin klasszikus elméleteitől az utóbbi tizenöt-húsz év állandóan szaporodó teóriáira. Arra is odafigyelhetünk, hogy a narratív elméletek megújulása többek között épp a narratívák drámai elemeinek a vizsgálatán át történt meg: gondoljunk csak Bahtyin könyvére a polifonikus regényről, a dialogikus képzeletről,³¹ a dialógus pedig a dráma egyik legfőbb ismertető jege. Ha irodalomtudományi elméleteket filozófiai elgondolásokra vetítünk, még intenzívebb párbeszédbe léphet filozófiai és irodalmi tapasztalat is. Harmadrészt pedig dráma és narratív műfajok szemüvegén keresztül pillantást vethetnénk a filozófia műfajaira, valahogy úgy, ahogy Northrop Frye kategória-rendszerét használva Hayden White osztályozni kezdte a történettudomány által létrehozott műfajokat.³² Meggyőződésem, hogy a végeredmény nem az lenne, hogy a filozófiából irodalmat csinálunk. Hanem annak elismerése történné meg, hogy egy-egy műfaj azonosítása nem taxonómiák kedvéért megalakított osztályba sorolás, hanem egy-egy műfaj: *személeti, a gondolkodást irányító szövegforma*, amelyben egy-egy szerző világhoz és a nyelvhez való viszonya mutatkozik meg, s amelyben a nyelv mindenképpen főszerepet kap. Például nyilvánvaló a különbség, hogyan kezdi John Locke az *Értekezés az emberi értelemről* és hogyan vág bele Descartes minden újragondolásába az *Értekezés a módszerről*-ben. Locke az Olvasónak szóló levélben beszél ugyan „öt-hat barát-ról”, akik vizsgálódásainak első lépéseit segítették,³³ de száraz, leíró prózája messze esik attól a szenvedélyes és személyes hangtól, amellyel Descartes az életéhez szervesen tartozó, őt foglalkoztató kérdéseket műve elején bemutatja: az ő kiindulópontja nem a komótos, megfontolt eszmecsere, hanem a szenvedélyesen átélt válság.³⁴ Vagy gondoljunk a *Tractatus* mindentudó narrátorára, aki a mű elején közli velünk, hogy mi a világ, és ezt hasonlítsuk össze azzal a dialogikus, legalább négy beszélő hangot szerepeltető, inkább epizódokat, jeleneteket elénk táró beszédmóddal, amely a *Filozófiai vizsgálódások* sajátja.³⁵

³¹ M. M. Bahtyin: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford. Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István és Horváth Géza. Budapest, Gond-Cura–Osiris, 2001.

³² Hayden White: *A történelem terhe*. Budapest, Gond-Cura–Osiris, 1997.

³³ John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. Első kötet. Ford. Dines Valéria. Második kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 12.

³⁴ René Descartes: *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Boros Gábor. Budapest, Ikon Kiadó, 1992.

³⁵ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*. Ford. Márkus György, átdolgozta Mekis Péter és Polgárdi Ákos. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004, ill. *Vizsgálódások*.

Hamar kiderül, hogy vannak kifejezetten narratív és drámai filozófusok, és az is, hogy a műfaj, a forma mennyire tartami tényezőként vesz részt a gondolatok megformálásában. Természetesen a művek olvasói – filozófusok és nem filozófusok egyaránt – az ún. „stiláris jegyeket” rendszerint figyelembe veszik értelmezés közben, azonban az irodalomtudomány narratív elméletei új szempontokat vehetnek fel. És közben az is kiderülne, mennyivel kevesebb drámaelmélet van, mint narratív elmélet, és a drámával foglalkozók milyen sokszor olvassák a drámákat elbeszélésként, színpadra szánt dráma helyett. Meggyőződésem, hogy Tengelyi László az ellentmondást, sorseseményt, a meglepő, a váratlan, az előreláthatatlan lehetőségét, a *sponte sua* értelemadó fordulatot nagy alaposággal vizsgáló, mindig személyes hangon megszólaló filozófiája nagy hasznára lehet a narratológia, de a dráma kutatóinak is.

Irodalom

Austin, John L.: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Bahtyin, M. M.: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford. Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István és Horváth Géza. Budapest, Gond-Cura–Osiris, 2001.

Beckett, Samuel: „Waiting for Godot”. In: Uő.: *The Complete Dramatic Works*, London és Boston, Faber and Faber Limited, 1986.

Beckett, Samuel: *Godot-t várva*. Ford. Beke Zsolt, Csímár Péter, Donáti Flóra, Gunyecz Laura, Kállay Eszter, Márkos Éva, Sors Mihály, Szalai Bianka, Szatmári Zsófia, Tordai Vera. A fordítócsoport vezetője: Horváth Ágnes, *Színház*, 2015, március, Drámamelléklet.

Cavell, Stanley: *The Claim of Reason. Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy*. Oxford, Oxford University Press, 1979.

Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Boros Gábor. Budapest, Ikon Kiadó, 1992.

Lévinas, Emmanuel: *Le temps et l'autre*. In: Jean Wahl (szerk.): *Le Choix, Le Monde, L'Existence*. Grenoble-Paris, Arthaud, 1948.

Locke, John: *Értelkezés az emberi értelemről*. Első kötet. Ford. Dines Valéria. Második kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Ricoeur, Paul: „Emplotment: A Reading of Aristotle’s Poetics”. In Uő.: *Time and Narrative*, Volume I, Transl. by Kathleen McLaughlin és David Pellauer, Chicago, The University of Chicago Press, 1984. 31-51.

Ricoeur, Paul: „Metaphor and the Main Problem of Hermeneutics”. In: Charles E. Reagan-David Stewart (szerk.): *The Philosophy of Paul Ricoeur. An Anthology of His Work*. Boston, Beacon Press, 1978. 134-148.

Russell, Bertrand: „A denotálásról”. In: Irving M. Copi–James A. Gould (szerk.): *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*, Budapest, Gondolat, 1985. 143-166.

Shakespeare, William: *Macbeth*, Updated Edition, The New Cambridge Shakespeare, szerk. A. R. Braunmuller, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

Shakespeare, William: *Macbeth*. Fordította, jegyzetekkel és bevezetővel ellátta: Kállay Géza. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 2014.

Tengelyi László: „Új fenomenológia Franciaországban”. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.1346-1377.

Tengelyi László: *A bűn mint sorsesemény*. Budapest, Atlantisz, 1992.

Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998.

Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2007.

Tengelyi, László: *The Wild Region in Life-History*. Transl. from the German by Géza Kállay and the Author. Evanston, Illinois, Northwestern University Press, 2004.

White, Hayden: *A történelem terhe*. Budapest, Gond-Cura–Osiris, 1997.

Wittgenstein, Ludwig: „A Lecture on Ethics”. In: James Klagge – Alfred Nordmann (szerk.): *Philosophical Occasions 1912-1951*. Indiana and Cambridge, Hackett Publishing Company, 1993.

Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin, Második javított kiadás, Budapest, Atlantisz, 1998.

Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus.*
Ford. Márkus György, átdolgozta Mekis Péter és Polgárdi Ákos. Budapest,
Atlantisz Könyvkiadó, 2004.